

- ¹² *Гзелишвили И. А.* Железоплавильное производство в древней Грузии.— Тбилиси, 1964, с. 12—13.
- ¹³ *Coghlan H. H.* Op. cit., p. 64.
- ¹⁴ Ibidem.
- ¹⁵ Ibid., p. 68.
- ¹⁶ *Forbes R. J.* Metallurgy in Antiquity.— Leiden, 1950, p. 418—419.
- ¹⁷ *Pleiner R.* Zaklady slovanskeho zelezarskeho hutnictvi v Ceskich zemich.— Praha, 1958, s. 25.
- ¹⁸ *Гурич М. Ф.* Металлургия и кузнечная обработка железа в Белорусском Поднепровье (I тыс. н. е.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Вильнюс, 1979, с. 20.
- ¹⁹ *Граков Б. Н.* Старейшие находки железных вещей в европейской части территории СССР.— СА, 1958, № 4, с. 3—9.
- ²⁰ *Валукинский Н. В.* Разведки в Воронеже (1935 г.).— СА, 1937, № 4, с. 308; *Валукинский Н. В.* Материалы к археологической карте территории г. Воронежа.— СА, 1948, № 10, с. 296, *Смирнов А. П.* Археологические работы ИИМК на новостройках.— КСИИМК, 1954, 55, с. 19.
- ²¹ *Гурич Н. Н.* Памятники эпохи бронзы и раннего железа в костромском Поволжье.— МИА 1963, № 110, с. 183—195.
- ²² *Татаринов С. И.* Железодельательный горн бондарихинской культуры.— СА, 1980, № 3, с. 280—283.
- ²³ *Тереножкін О. І.* Поселення білогородівського типу біля Умані.— Археологія, 1951, вип. 5, с. 180.
- ²⁴ *Гурич Н. Н.* Древняя история Северо-Запада европейской части СССР.— МИА, 1961, № 87, с. 241.
- ²⁵ Там же, с. 267.
- ²⁶ Там же, с. 310.
- ²⁷ Там же, с. 312.
- ²⁸ Там же, с. 94—95; *Брюсов А. Я.* Федоровская стоянка.— САРАНИОН, 1928, т. 2, с. 30—31.
- ²⁹ *Гурич Н. Н.* Древняя история Северо-Запада европейской части СССР, с. 105—106.
- ³⁰ *Фосс М. Е.* Результаты Галичской экспедиции 1946.— КСИИМК, 1948, 20, с. 60—61, 63.
- ³¹ *Крушельницкая Л. И.* Памятники раннего железного века в верховьях Западного Буга.— СА, 1971, № 36, с. 60.
- ³² *Овсянников В. В., Григорьева Г. В.* Железоплавильный горн на стоянке Ольский мыс.— КСИА АН СССР, 1964, 102, с. 22.
- ³³ *Брюсов А. Я.* История Древней Карелии.— ТГИМ, 1940, вып. 9, с. 136.
- ³⁴ Там же, с. 137.
- ³⁵ *Лурье И. М.* Очерки по истории техники Древнего Востока.— М.; Л., 1940, с. 169.
- ³⁶ *Лев Д. Н.* К истории горного дела.— М., 1934, с. 30—31.
- ³⁷ *Сунчугашев Я. И.* Медеплавильная печь эпохи бронзы.— СА, 1973, № 4, с. 244—246.
- ³⁸ *Татаринов С. И.* Указ. соч., с. 283.
- ³⁹ *Pleiner R. F.* Op. cit., s. 83.
- ⁴⁰ *Tylecote R. F.* Op. cit., S. 176.
- ⁴¹ Ibid., p. 195.
- ⁴² *Schubert H. R.* History of British iron and steel industry from c. 450 B. C. to 1775 A. D.— London, 1957, p. 19.
- ⁴³ *Tylecote R. F.* Op. cit., p. 193.
- ⁴⁴ Ibid., p. 195.
- ⁴⁵ Ibid., p. 201.
- ⁴⁶ *Schubert H. R.* Op. cit., p. 19.
- ⁴⁷ *Гзелишвили И. А.* Указ. соч., с. 39—48.
- ⁴⁸ *Струмилин С. Г.* История черной металлургии в СССР.— М., 1954, т. 1, с. 10.

К. О. ШЕПЕЛЬ

Антропологічний тип населення басейнів Сіверського Дінця та Кальміусу в епоху енеоліту — бронзи

В басейнах рік Сіверський Донець та Кальміус в епоху бронзи проживали племена — носії археологічних культур: ямної, катакомбної, багатовапеликової кераміки та зрубної.

Палеоантропологічне вивчення давнього населення басейну Сіверського Дінця епохи бронзи розпочав Д. М. Анучин¹, який опублікував дані про сім черепів із розкопок В. О. Городцова. Реконструкція за черепом (хлопчика 7—8 років, розкопки С. О. Локтюшева на околицях Ворошиловграда), виконана М. М. Герасимовим², дозволила визначити

антропологічний тип носія катакомбної культури цього району, вона свідчила про існування тут звичаю навмисної деформації голови.

Важливим етапом на шляху вивчення антропологічного складу населення в цій місцевості стало дослідження Т. С. Сурніною³ матеріалів епохи енеоліту з Олександрівського могильника. Вивчивши значну краніологічну серію (12 чоловічих, 2 жіночих черепи), автор вважає їх одпорідними. Морфологічні ознаки свідчили про належність цієї групи до масивного доліхокранного протоевропеїдного типу. Формування фізичного вигляду населення даного часу в басейні Сіверського Дінця, на думку дослідниці, могло відбуватися в результаті змішування неолітичних племен з древньоаянними.

І. Й. Гохман⁴ з басейном Сіверського Дінця зв'язав подальшу долю населення епохи мезоліту, вважаючи, що його витіснили сюди з районів Надпоріжжя—Приазов'я в неолітичний час.

Варта уваги стаття І. Д. Потехіної⁵, в якій досліджуються три чоловічі черепи епохи енеоліту, виявлені під час розкопок на території Ворошиловградського сільськогосподарського інституту. Ці черепи, на думку автора, генетично пов'язані з надпорізько-приазовським варіантом неолітичної епохи, близько стоять до середньостогівців, але відрізняються від них пропорціями мозкової коробки і лицевого скелета. Опубліковані також і розрізнені матеріали із поховань епохи бронзи басейну Сіверського Дінця⁶. Але через недостатню кількість даних неможливо дослідити особливості формування антропологічних типів населення протягом всіх періодів епохи бронзи в цьому районі.

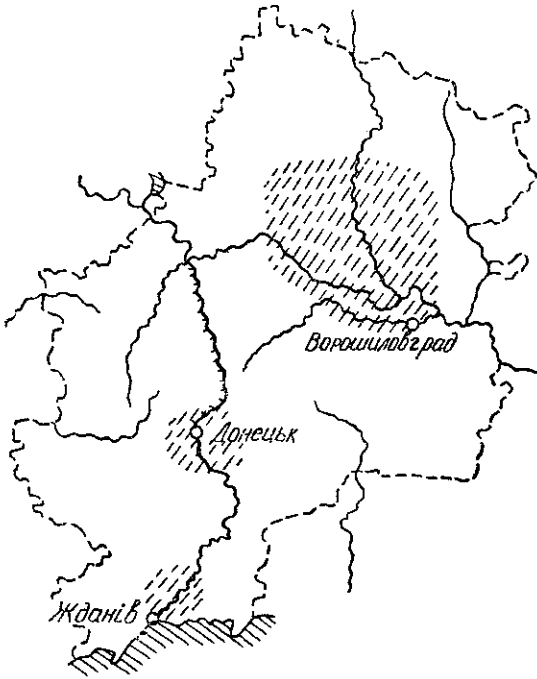

Рис. 1. Географічна карта. Розташування палеоантропологічних матеріалів в басейнах Сіверського Дінця та Кальміусу.

Відомий лише один череп ямної культури з басейну р. Кальміус. Г. П. Зіневич⁷ описала його характерні особливості: великі розміри мозкового черепа, широкий лоб, надбрів'я виступає дуже сильно. Обличчя середньовисоке, дуже широке.

За останні десять років Донецькою (С. М. Братченко) та Сіверсько-Донецькою (І. П. Післарій) археологічними експедиціями на території Ворошиловградської і частково Донецької областей одержано значний палеоантропологічний матеріал — понад 1000 кістяків — поганої збереженості. В результаті реставраційної роботи, проведеної автором, вдалось отримати краніологічну колекцію — 143 черепи з лицевим скелетом, довгі трубчасті кістки від 148 кістяків (табл. 1; рис 1).

При краніологічних та остеологічних дослідженнях використовувались праці В. П. Алексеева, Г. Ф. Дебеца, В. В. Бунака⁸. Для встановлення відмінностей між групами використовували парну лінійну регресію, а для визначення ступеня однорідності тієї чи іншої краніологічної групи — від ошення Ф. Фішера $\frac{\delta x^2}{\delta z^2}$ ⁹. При міжгрупових порівняннях використовувався метод Л. Пенроза — Р. Кнусмана з деякою модифікацією О. Г. Козинцева¹⁰.

Визначення типів і видів навмисної деформації голови виконувалось згідно з розробками Д. М. Анучина¹¹, Є. В. Жирова¹², J. Imbello-ні¹³. Було зроблено спробу використати деякі остеологічні ознаки в ра-соводіагностичних цілях¹⁴. Довжина тіла визначалась за формулами К. Пірсона, А. Лі, В. В. Бунака, Г. Ф. Дебеца, Ж. Олів'є.

Епоха енеоліту (доямний час). Дослідження матеріа-лів цього часу дало можливість припустити існування двох груп насе-лення. Одна з них — більш численна, з ознаками виразного статевого диморфізму — належить до доліхокранного масивного протоевропеодно-го типу (черепний показчик у чоловіків — 72,7, у жінок — 76,2). Про-мір вилиць у чоловіків — 143,7. Важливою ознакою в морфологічному комплексі даної групи — і чоловіків, і жінок — є великі розміри довгих трубчастих кісток та окружностей діафізів. Довжина тіла у чоловіків — 171,9 см, у жінок — 157,7 см за Пірсоном. Найбільша подібність цим черепам простежується у серіях неолітичного часу території України¹⁵.

Таблиця 1. Палеоантропологічні матеріали

Час, культура	Басейн Сіверського Дінця		Басейн Кальміусу			
	Черепи	Кістяки	Верхня течія		Нижня течія	
			Черепи	Кістяки	Черепи	Кістяки
Енеоліт (доямний)	10	10	—	—	—	—
Ямна	8	8	2	—	4	2
Катакомбна	81	79	2	2	1	4
Багатоваликвої кера-мики	4	5	—	1	2	1
Абашівська	1	2	—	—	—	—
Зрубна	27	30	—	2	1	1
Всього	131	134	4	5	8	8

Друга група характеризується ознаками нечіткого статевого димор-фізму (4 черепи). Лише використання діагностичних коефіцієнтів при визначенні статі кістяків¹⁶ дозволило з достовірністю віднести їх до чоловічих. Значний процент цих кістяків в нашій серії (33,3 %) викли-кав необхідність дослідити їх морфологічні ознаки окремо від описаної вище групи. Характерною особливістю їх є належність до грацильних форм (черепний показчик — 76,5, промір вилиць — 129,7). Довжина ті-ла середня — 165 см (табл. 2).

За своїми морфологічними особливостями ця група займає проміж-не місце між групами, після яких залишились такі могильники, як Ви-хватинці (Молдавська РСР) пізньотрипільського часу¹⁷ та З'їзжинський (Куйбишевська обл.) епохи енеоліту¹⁸.

Загальна серія з рисами масивного і грацильного типів (табл. 2) подібна до груп, які походять з могильників епохи енеоліту — Олек-сандрія¹⁹, Ігрень²⁰, що доводить справедливість припущення про реаль-ність існування групи з ознаками грацильного типу в епоху енеоліту (доямний час) в басейні Сіверського Дінця. Можливо, що існування даної групи підтверджує думку І. Й. Гохмана²¹ про переселення груп епохи мезоліту з Надпоріжжя — Приазов'я в басейн Сіверського Дінця під натиском прийшлих племен неолітичного часу. Але можливе й інше припущення: проникнення цієї групи в басейн Сіверського Дінця уже в епоху енеоліту. Нові матеріали дозволять більш детально дослідити це питання.

Ямна культура. Морфологічні ознаки групи ямного часу свід-чать про мезокранну форму будови черепа: сильно розвинене надпере-нісся, великий об'єм мозкової коробки (1549,9 см³) у чоловіків. Облич-чя середньої висоти. Ніс досить високий і вузький. Помірно велика дов-жина кісток, значна їх масивність, поєднана з дуже сильно вираженим

Таблиця 2. Середні розміри чоловічих черепів та зріст людей (Епоха енеоліту — бронзи).

№ за Мартіном	Ознака	Доямний		
		Масивний тип **	Грацильний тип	Сумарна ** серія
1	Поздовжній діаметр	196,0 (6) ***	181,7 (3)	191,2 (9)
8	Поперечний діаметр	142,7 (5)	139,5 (4)	141,2 (9)
17	Висотний діаметр	—	132,7 (3)	132,7 (3)
9	Найменший лобний діаметр	104,6 (5)	99,5 (4)	102,3 (9)
8 : 1	Черепний показчик	72,7 (5)	76,5 (3)	74,1 (8)
45	Промір вилиць	143,7 (7)	129,7 (3)	136,7 (6)
48	Верхня висота обличчя	68,0 (1)	68,8 (4)	68,6 (5)
54 : 55	Носовий показчик	48,0 (1)	44,2 (4)	44,9 (5)
52 : 51	Орбітний »	75,6 (3)	74,2 (3)	74,9 (6)
72	Загальний кут обличчя	85,5 (1)	87,5 (2)	86,8 (3)
48 : 45	Верхньолищовий показчик	48,9 (1)	52,3 (3)	51,4 (4)
	Довжина тіла			
	(Пірсон і Лі)	171,9 (4)	165,0 (3)	168,9 (7)
	(Бунак)	176,5 (2)	166,9 (1)	173,3 (3)

* КБК — культура сагатоваликової кераміки.

** За даними І. Д. Потехіної та К. О. Шепель.

*** У дужках вказано кількість черепів.

м'язовим рельєфом, є характерною рисою будови тіла чоловіків. Показники пропорцій вказують на мезогамбну будову тіла з нахилом до брахигамбії. Коефіцієнти кореляції між поздовжніми розмірами довгих кісток і діаметрами діафізів свідчать про наявність високого позитивного зв'язку між цими ознаками. Довжина тіла середня, наближається до високої (168,2 см).

Два жіночих черепи характеризуються брахикранією. Висота обличчя середня. Довжина тіла становить 157,5 см.

Два черепи — чоловічий і жіночий — походять з курганів верхньої течії Кальміусу (м. Донецьк), розташованих в безпосередній близькості до басейну Сіверського Дінця (рис. 1). Знахідки характеризуються мезокранією, вони дуже схожі на серію ямної культури з басейну Сіверського Дінця.

Матеріали з курганів нижньої течії Кальміусу складаються з 6 черепів та 2 кістяків. Основною характерною рисою чоловічої серії є значна масивність, доліхокранна форма мозкового черепа, широке обличчя. Скелетам властиві великі поздовжні розміри та окружності діафізів довгих трубчастих кісток. Довжина тіла велика. Жіночі черепи — мезодоліхокранні. На одному з них помітні сліди навмисної деформації. Довжина тіла середня (табл. 3).

Таким чином, наведені матеріали свідчать, що в міру віддалення від басейну Сіверського Дінця за течією Кальміусу антропологічний тип населення ямної культури змінювався. В нижній течії Кальміусу переважали доліхокранні масивні форми на відміну від мезобрахикранних, які були характерні для басейну Сіверського Дінця.

Розглянемо, які аналогії знаходять вищенаведені серії з палеоантропологічними матеріалами ямного та доямного часу на інших територіях. Як показали зіставлення, антропологічний тип групи басейну Сіверського Дінця ямного часу відрізняється від синхронної їй серії з Нижнього Поволжя більш округлою формою черепа, меншою довжиною довгих трубчастих кісток верхніх та нижніх кінцівок ²².

Навпаки, матеріали нижньої течії Кальміусу дуже близькі до нижньоволзьких як за особливостями будови черепа, так і скелета. Від серії з Степової України група басейну Сіверського Дінця відрізняється більшою шириною мозкового черепа, а з нижньої течії Кальміусу — більшою масивністю ²³.

Період					
Ямний	Катакомбний		КБК *	Абашівський	Зрубний
	Недеформовані черепи	Деформовані черепи			
190,8 (5)	188,9 (16)	182,6 (28)	193,0 (4)	186,0 (1)	191,4 (15)
146,0 (2)	143,0 (16)	140,1 (25)	141,0 (2)	139,0 (1)	138,6 (14)
—	136,0 (10)	143,8 (12)	—	128,0 (1)	138,4 (5)
99,9 (5)	98,8 (17)	98,6 (28)	99,5 (2)	97,0 (1)	96,2 (13)
77,9 (2)	75,9 (15)	77,4 (24)	75,4 (2)	74,7 (1)	72,8 (14)
135,0 (1)	138,3 (8)	138,8 (13)	—	138—1 (1)	134,3 (6)
72,7 (3)	70,3 (14)	70,8 (25)	77,0 (2)	73,0 (1)	70,3 (14)
45,1 (3)	47,7 (14)	45,7 (21)	—	50,0 (1)	48,9 (8)
72,5 (4)	75,6 (13)	77,7 (17)	81,0п (1)	77,6 (1)	77,6 (8)
82,5 (2)	84,2 (10)	84,2 (13)	—	81,0 (1)	86,3 (3)
50,4 (1)	51,4 (8)	52,0 (9)	—	52,9 (1)	54,0 (5)
168,2 (3)	171,3 (13)	171,5 (16)	175,2 (1)	179,7 (1)	170,4 (15)
173,0 (1)	172,6 (4)	173,2 (4)	—	—	170,0 (5)

Від брахікранної групи з Північно-Західного Прикаспію серії басейнів Сіверського Дінця та Кальміусу різняться меншими величинами черепного покажчика²⁴. Будові черепа групи басейну Сіверського Дінця властива деяка схожість з серією Нижнього Подоння²⁵.

Результати зіставлення серії ямної культури басейну Сіверського Дінця з групою масивного типу з цього району показали, що черепи ямного часу мають більш округлу форму черепної коробки, а скелети — значно менші поздовжні розміри довгих трубчастих кісток верхніх та нижніх кінцівок. А від групи грацильного типу скелети ямного часу відрізняються більшою масивністю та широколицистю.

Та все ж таки можна стверджувати, що існує подібність між населенням доямного часу і групою ямної культури. Вона виявилась при зіставленні черепів ямної культури і загальної серії доямного часу, в якій морфологічні ознаки масивного і грацильного типів представлені разом. Збільшення ширини мозкового черепа в серії ямної культури, мабуть, відбулось внаслідок проникнення сюди брахікранних груп людей з Північно-Західного Прикаспію.

Черепи з нижньої течії Кальміусу мають аналогії з матеріалами Маріупольського енеолітичного могильника та доліхокранною групою надпорізько-приазовського варіанта епохи неоліту²⁶.

К а т а к о м б н а культура. Матеріали катакомбної культури найчисленніші (81 череп, 79 кістяків). Привертає увагу переважання навмисно деформованих черепів (головним чином кільцевого і потилично-лобного типів) — ознака, яка для населення басейну Сіверського Дінця в попередній період не простежувалась (рис. 2).

Група без навмисної деформації голови (28) в морфологічних ознаках будови черепа і скелета багато в чому зберігає риси, властиві серії ямної культури з даної території. Так, форма черепа у чоловіків лишається в межах мезокранії. Обличчя широке, середньовисоке, корінь носа добре виступає, масивність тіла значна. Тенденція до позитивної кореляції між величинами поздовжніх розмірів довгих трубчастих кісток та їх поперечними діаметрами, як це відзначалось щодо кістяків ямного часу, зберігається і в групі катакомбної культури.

Проте між групами черепів ямного і катакомбного часу є і відмінні. Зменшуються величини діаметрів мозкового черепа, відповідно меншим стає і його об'єм (1508,0 см³). Обличчя нижче, ніс ширший. Жінки

Таблиця 3. Розміри чоловічих черепів та зріст людей (Епоха енеоліту — бронзи. Басейн Кальміусу)

№ за Маргі- ном	Ознака	Верхня частина				Нижня частина			
		Культура				Культура			
		Ямна	Катакомбна	КБК	Зрубна	Ямна	Катакомбна	КБК	Зрубна
1	Поздовжній діаметр	176 (1)	199 (2)	—	—	199,5 (2)	189 (1)	190 (1)	200 (1)
8	Поперечний	138 138 (1) ?	137 (1)	—	—	146,5 (2)	155 (1)	136 (1)	147 (1)
17	Висотний	—	143 (1) ?	—	—	—	130 (1)	—	143 (1)
9	Найменший лобний діаметр	103 (1)	104,5 (2)	—	—	105,5 (2)	112 (1)	100 (1)	108 (1)
8 : 1	Черепний покажчик	78,4 (1) ?	62,3 (1)	—	—	73,5 (2)	82,0 (1)	71,6 (1)	73,5 (1)
45	Промір вилиць	—	—	—	—	145 (2)	—	120 (1) ?	141 ± 1
48	Верхня висота обличчя	—	74,5 (2)	—	—	73,8 (2)	74,0 (1)	74,2 (1)	76,0 (1)
54 : 55	Носовий покажчик	—	50,0 (2)	—	—	44,1 (2)	—	41,4 (1)	49,1 (1)
54 : 51	Орбітний	56,7 (1)	68,6 (2)	—	—	78,3 (2)	—	77,9 (2)	73,1 (1)
72	Загальний кут обличчя	—	—	—	—	85 (1)	—	85 (1) ?	—
48 : 45	Верхньолицьовий покажчик Довжина тіла (Пірсон і Лі) (Олів'є)	— — —	— — —	— — —	166,9 (1) 170,0 (1) 172,0 (1) лів. — 164,0 (1) лів.	51,0 (1) 179,8 (1) 188,0 (1)	166,0 (1) 179,0 (1)	61,0 (1) — —	53,9 (1) — —

* Серія за даними Г. П. Зіневич, К. О. Шерель

** Лів. — Довжину тіла підраховано за розмірами лівих кісток

середньоголові, різняться від круглоголових, які проживали в ямний час. Об'єм мозкового черепа у них збільшується і становить 1345,6 см³. Обличчя — вище, ніс вужчий. Дещо збільшуються поздовжні розміри довгих трубчастих кісток. Показники пропорцій тіла свідчать про мезогамбну будову. Довжина тіла і у чоловіків, і у жінок збільшується (становить відповідно 171,3 см, 158,5 см). Внутрішньо-груповий аналіз свідчить про значну змішаність даної серії.

Два чоловічих черепи з м. Донецька (верхня течія Кальміусу) характеризуються значною масивністю та доліхокранією. Довжина чо-

Рис. 2. Навмисно деформований череп. Катакомбна культура (Говоруха, курган 3, поховання 7, кістяк 1).

ловічого тіла — 174 см, жіночого — 157,7 см. Морфологічний комплекс ознак знахідок відрізняється від описаних вище груп ямної культури з цієї території.

Чоловічий череп з території нижньої течії Кальміусу характеризується брахікранією та дуже великою масивністю. Довжина тіла чоловіка тут становила — 166 см, жінки — 153,8 см.

Порівняння середніх величин чоловічих серій катакомбної культури басейну Сіверського Дінця та Північно-Західного Прикаспію²⁷ показує, що група з району Сіверського Дінця виділяється більшою масивністю, мезокранією, широколицістю. Синхронна група з Нижнього Подоння²⁸ — доліхокранна. Серії Степової України²⁹ та Нижнього Поволжя³⁰ відрізняються

Таблиця 4. Узагальнені відстані Пенроза — Кнусмана між черепами катакомбної культури (недеформованими) басейну Сіверського Дінця і деякими іншими краніологічними групами

Серія культури	Чоловіки	Жінки
1. Катакомбної (Нижнє Поволжя)	0,153	0,257
2. Катакомбної (Степова Україна)	0,095	0,134
3. Ямної (Нижнє Поволжя)	0,048	0,385
4. Ямної (Степова Україна)	0,084	0,201
5. Афанасіївської (Мінусінський край)	0,135	0,218
6. Афанасіївської (Алтай)	0,106	0,535
7. Фат'янівської	0,149	0,223
8. Баланівського могильника	0,779	0,203

більшими величинами черепного показника. Поздовжні розміри довгих трубчастих кісток у них менші, відповідно менший і зріст. Слід зауважити, що жіноча серія має більше відмінностей від груп з сусідніх територій, ніж чоловіча.

При порівнянні краніологічного типу черепів (чоловічих) басейну Сіверського Дінця і синхронних їм груп, а також серій ямної культури з вищезгадуваних територій за комплексом ознак (табл. 4) виявилось, що існує велика подібність між краніологічними серіями катакомбної культури басейну Сіверського Дінця і ямного часу Нижнього Поволжя. В той же час жіноча група виявляє значну схожість до черепів катакомбної та ямної культур Степової України. Отже, в басейні Сіверського Дінця в катакомбний час антропологічний тип населення був

дуже близьким до груп ямної культури з вищезазначених територій. Найбільш віддаленою від нашої групи є чоловіча серія з Баланівського могильника³¹, характерними рисами якої є її близькість до грацильного європеїдного типу. Навпаки, жіноча серія знаходиться в межах досить значної спорідненості з черепами басейну Сіверського Дінця. Досить значна подібність простежується між групою катакомбної культури басейну Сіверського Дінця і загальною серією фат'янівської культури³².

Кістяки з курганів м. Донецька близькі до серій епохи енеоліту з хут. Олександрія, масивного типу з Ворошиловградської області, до скелетів ямної культури з Північно-Східного Приазов'я (нижня течія Кальміусу).

Череп з території нижньої течії Кальміусу подібний лише до мезобрахікранної групи, яка залишила після себе могильник Василівка II³³. Очевидно, населення катакомбної культури з басейну Кальміусу було менше пов'язане з групами ямної культури, ніж це простежувалось стосовно басейну Сіверського Дінця. Але матеріал цей кількісно незначний і потребує дальшого дослідження.

Розглянемо особливості групи, яка деформувала голову. Їй властива мезокранна форма черепа (черепний показчик у чоловіків — 77,4, у жінок — 79,3), широке, середньовисоке обличчя, значне виступання кореня носа. Показники пропорцій тіла свідчать про мезогамбію з нахилом до брахигамбії. Зріст у чоловіків і жінок високий (відповідно — 171,5, 159,1 см) при значній масивності тіла.

Порівняємо описану групу з відомими в літературі серіями навмисно деформованих черепів катакомбної культури. Черепи з Нижнього Подоння³⁴ більш масивні, широколиці. Виділяються доліхокранною формою мозкового черепа. Серії з Нижнього Поволжя³⁵, Північно-Західного Прикаспію³⁶, басейну р. Манич³⁷ більш вузьколиці та грацильні. Таким чином, серія з навмисною деформацією черепа басейну Сіверського Дінця не має аналогій серед відомих груп катакомбної культури.

При порівнянні краніологічної серії катакомбної культури без навмисної деформації з групою навмисно деформованих черепів басейну Сіверського Дінця зіставлялись ознаки, величини яких майже не змінилися внаслідок деформування: біаурикулярна ширина, ширина обличчя, носа. Зіставлялись і остеологічні серії. Як уже зазначалось, при вивченні антропологічного типу населення поряд з краніологічним матеріалом можна розглядати остеологічний. А у випадку наявності навмисно деформованих черепів остеологічні серії переважають над краніологічними. Результати проведеного зіставлення дозволяють стверджувати, що дві групи населення катакомбної культури, які проживали в басейні Сіверського Дінця, споріднені між собою.

В басейні Кальміусу відомі лише три знахідки катакомбного часу з ознаками навмисної деформації черепа. Вони, мабуть, є свідченням контактів, які відбувались між населенням басейну Сіверського Дінця та групами, що проживали в цій місцевості³⁸.

Культура багатоваликів кераміки. Матеріал цієї культури (4 черепи, 5 кістяків) характеризується мезодоліхокранною формою черепа, високим, середньошироким обличчям. Зріст високий (175,2 см у чоловіка, 160,5 см у жінки) при значній масивності тіла. Зустрічаються навмисно деформовані черепи. Основна відміна цих матеріалів від серій катакомбної культури полягає в тому, що в час існування культури багатоваликів кераміки більш часто зустрічаються доліхокранні форми з високим обличчям.

Два чоловічих черепи знайдені в басейні нижньої течії Кальміусу. Їх основні характерні риси — виражена доліхокранія в будові мозкового черепа, нешироке, високе обличчя. Довжина тіла за довгими трубчастими кістками чоловічого скелета з поховання курганного могильника в м. Донецьку — 184,7 см. Описані знахідки мають деякі аналогії

серед матеріалів з нижньої течії Кальміусу ямної культури. Та значно менша ширина обличчя черепа з поховання культури багатоваликів кераміки не дає підстав для ствердження їх спорідненості.

Зіставлення черепів басейнів Сіверського Дінця та Кальміусу виявило, що група з басейну Сіверського Дінця відрізняється більшими величинами поперечного діаметра мозкового черепа, більшою шириною обличчя. В басейні Кальміусу відсутні знахідки з слідами вираженої навмисної деформації. Поздовжні розміри довгих трубчастих кісток скелетів з басейну Сіверського Дінця менші, а окружності діафізів у них більші порівняно з кістяками басейну Кальміусу.

Абашівська культура. Матеріалом для вивчення фізичного вигляду населення абашівської культури басейну Сіверського Дінця послужив один чоловічий череп та кістки посткраніальних скелетів чоловіка і жінки. Мозковий череп характеризується помірно доліхокранією. Від групи культури багатоваликів кераміки він відрізняється значно меншою висотою обличчя, орбіт. Обличчя широкі і середньовисокі. Зріст у чоловіка високий (179,7 см), у жінки середній (153,6 см). Привертає увагу значна вираженість статевого диморфізму на довгих трубчастих кістках посткраніального скелета: чоловічий скелет відрізняється дуже великою масивністю, а жіночий, навпаки, грацильністю. Порівняння з наявним палеоантропологічним матеріалом абашівського часу Середнього Поволжя³⁹ показує, що дані знахідки входять в межі варіацій ознак, характерних для населення цієї культури.

В басейні Кальміусу матеріалів абашівського часу не знайдено.

Зрубна культура. Краніологічна серія складається з 27 черепів, остеологічна — 30 кістяків.

Чоловічі черепи доліхокранні (черепний показник — 72,8) з середньошироким, середньовисоким обличчям. Ніс мезоринний. Поздовжні розміри довгих трубчастих кісток знаходяться на межі середніх і великих величин. Показники пропорцій тіла свідчать про мезогамбію. Довжина тіла знаходиться на межі середньої і високої (170,4 см).

Жіноча серія мезодоліхокранна. Обличчя середньошироке, невисоке. Поздовжні розміри довгих трубчастих кісток знаходяться в межах середніх величин. Показники пропорцій тіла свідчать про мезогамбію з нахилом до доліхогамбії. Довжина тіла середня (156,6 см).

Внутрішньогруповий аналіз свідчить про неоднорідність даних серій.

Відомий лише один чоловічий череп з лицевим скелетом з басейну Кальміусу. Йому властиві доліхокранія, масивність, значна ширина обличчя. Довжина тіла підрахована за трьома скелетами (два чоловічих, один жіночий). Чоловіки (верхня течія Кальміусу) були середнього росту (166,9 см). Довжина тіла жінки (нижня течія Кальміусу) — 151 см.

Як показали зіставлення (табл. 5), особливості фізичного вигляду населення басейну Сіверського Дінця дуже подібні до тих, які характерні для груп зрубної культури Середнього⁴⁰ та Нижнього Поволжя⁴¹, Степової України⁴². Простежується найбільш тісний зв'язок з населенням Середнього Поволжя. Але група з басейну Сіверського Дінця більш високоросла і масивна й багато в чому подібна до серії культури багатоваликів кераміки.

Таблиця 5. Узагальнені відстані Пенроза — Кнусмана між черепами зрубної культури басейну Сіверського Дінця і деякими іншими краніологічними групами

Серія	Чоловіки	Жінки
1. Зрубної культури (Нижнє Поволжя)	0,246	0,296
2. Зрубної культури (Середнє Поволжя)	0,131	0,186
3. Зрубної культури (Степова Україна)	0,203	0,276
4. Катакомбної культури (басейн Сіверського Дінця)	0,235	0,430
5. Катакомбної і полтавкинської культур (Нижнє Поволжя)	0,323	0,282
6. Катакомбної культури (Степова Україна)	0,344	0,290

Деякі ознаки знаходять аналогії серед матеріалів абашівського часу Середнього Поволжя. Але є також група, яка своєю широколицістю і масивністю близька до серії зрубної культури Нижнього Поволжя.

Описаний вище череп з басейну Кальміусу дуже близький до серії зрубної культури Нижнього Поволжя.

Отже, проведене дослідження дозволило встановити, що в межах території басейнів Сіверського Дінця та Кальміусу антропологічний тип населення епохи бронзи формувався на основі масивного протоевропеїдного типу. Разом з тим в межах існування тієї чи іншої археологічної культури помітні особливості.

В епоху неоліту (доямний час) в басейні Сіверського Дінця антропологічний тип населення формувався на основі масивного доліхокранного типу, подібного до груп Надпоріжжя—Приазов'я неолітичного часу (Т. С. Сурніна, І. Д. Потехіна). Результати проведеного дослідження підтверджують й існуючі дані (Т. С. Сурніна) для груп, що проживали в верхній течії басейну Сіверського Дінця, які свідчать про існування тут відносно грацильного компонента.

Відомо, що в ямний час на різних територіях проживало населення, яке належало до різних варіантів європеїдного типу. В нижньому Поволжі—масивний доліхокранний (Г. Ф. Дебец, Б. В. Фірштейн), в Степовій Україні—доліхокранний (Г. Ф. Дебец, Т. С. Кондукторова, Г. П. Зіневич, С. І. Круц), Північно-Західний Прикаспій—брахікранний (А. В. Шевченко), а в Нижньому Подонні (Б. В. Фірштейн) і басейні Сіверського Дінця (К. О. Шепель)—масивний мезобрахікранний. Все ж фізичний вигляд населення ямного часу басейну Сіверського Дінця виділяється своїми специфічними особливостями (велика масивність скелета при середній довжині тіла, значний розвиток м'язового рельєфу). Мабуть, вказаний антропологічний тип населення складався на основі місцевих груп. Збільшення ж ширини мозкового черепа, на нашу думку, може бути пояснене проникненням брахікранних форм з Північно-Західного Прикаспію. Все ж вплив брахікранного типу, певно, мав цілком визначені кордони—Північно-Західний Прикаспій, Нижнє Подоння, басейн Сіверського Дінця, тому що вже на сусідній з басейном Сіверського Дінця території р. Кальміус протягом даного періоду простежується доліхокранний масивний протоевропеїдний тип.

Найбільш характерною особливістю періоду існування катакомбної культури в басейні Сіверського Дінця є поширена традиція навмисної деформації голови. Антропологічний тип населення цього періоду без ознак навмисної деформації голови певною мірою відтворює риси, властиві групам ямного часу даної території, що свідчить про генетичний зв'язок між населенням ямної і катакомбної культур. При цьому район Сіверського Дінця найбільше демонструє даний зв'язок порівняно з іншими територіями.

Група з ознаками навмисної деформації голови була більш змішаною порівняно з групою, яка не деформувала голову. Та все ж, як свідчать антропологічні дані, це були не чужорідні групи, а споріднені.

Є певні дані, що дозволяють припустити наявність деякого співіснування племен катакомбної культури басейну Сіверського Дінця і груп ямного часу басейну Кальміусу. Свідченням цього можуть бути наявність навмисно деформованого жіночого черепа з поховання ямної культури в басейні Кальміусу, а також близькість в антропологічному типі населення цих двох регіонів. В час існування катакомбної культури в басейні Кальміусу взаємодія з населенням катакомбної культури басейну Сіверського Дінця продовжувались (традиція навмисної деформації голови).

Носії культури багатоваликової кераміки в басейні Сіверського Дінця, на нашу думку, зберігають деякий культурний зв'язок з населенням катакомбної культури (традиція навмисної деформації голови). Все ж відзначені в краніологічній серії культури багатоваликової кера-

міки деякі антропологічні особливості (велика висота обличчя, орбіт та ін.) не дозволяють на даному матеріалі вивести генетичний зв'язок між населенням катакомбної культури і багатоваликівої кераміки. В той же час антропологічні особливості груп населення культури багатоваликівої кераміки басейну Сіверського Дінця і Кальміусу дуже подібні.

Можливо, що населення періоду багатоваликівої кераміки і абашівської культури було тією основою, на якій формувалася антропологічний тип племен зрубної культури басейну Сіверського Дінця. Разом з тим тут і в басейні Кальміусу виділяється такий антропологічний компонент, який за своїми морфологічними ознаками тісно пов'язаний з Нижнім Поволжям, де, на нашу думку, представлений найбільш давній, властивий зрубній культурі тип.

Деяка близькість краніологічних серій Середнього Поволжя і басейну Сіверського Дінця може бути пояснена: а) впливом вихідного антропологічного типу зрубної культури Нижнього Поволжя; б) подальшим розвитком даного типу в порівняно однакових умовах середовища (лісостеп).

Е. А. ШЕПЕЛЬ

Антропологический тип населения бассейнов Северского Донца и Кальмиуса в эпоху энеолита — бронзы

Резюме

В статье рассматриваются вопросы формирования антропологического типа населения в двух соседних регионах: бассейнах Северского Донца и Кальмиуса на протяжении эпохи энеолита — бронзы. Для этого привлекается значительный палеоантропологический материал (143 черепа с лицевым скелетом, длинные трубчатые кости 148 костяков).

Было установлено, что в границах региона антропологический тип населения этого периода формировался на основе массивного протоевропеоидного типа. Все же отмечаются некоторые особенности в рамках существования той или иной археологической культуры.

Так, на протяжении эпохи энеолита произошла некоторая трансформация местного долихокранного населения в мезобрахикранное в бассейне Северского Донца и верховьях Кальмиуса.

Наиболее характерной особенностью существования катакомбной культуры в бассейне Северского Донца было широкое распространение обычая искусственной деформации головы. Антропологический тип населения катакомбной культуры без признаков искусственной деформации головы отражает в определенной мере черты, присущие населению ямного времени, проживавшему на данной территории. Между группами, деформировавшими голову и не имевшими такой традиции, существовало близкое родство.

Группы культуры многоваликовой керамики и абашевской были той основой, на которой формировался антропологический тип племен бассейна Северского Донца. Вместе с тем здесь и в бассейне Кальмиуса выделяется антропологический комплекс, который своими морфологическими особенностями тесно связан с населением Нижнего Поволжья, где, по нашему мнению, представлен наиболее древний, свойственный зрубной культуре тип.

¹ Анучин Д. Н. О черепахах из курганов и могильников Изюмского уезда Харьковской губернии.— В кн.: Тр. XII археол. съезда в Харькове, 1902 г. М., 1905, т. I с. 506—514.

² Герасимов М. М. Восстановление лица по черепу.— ТИЭ, нов. сер., М., 1955, т. 28, с. 469.

³ Сурнина Т. С. Палеоантропологические материалы из Александрийского энеолитического могильника.— ТИЭ, 1963, т. 82, с. 144—153.

⁴ Гохман И. И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита.— М., 1966, с. 164.

⁵ Потехина И. Д. Черепа из энеолитического могильника в г. Ворошиловграде.— В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1979, с. 29—36.

⁶ Потехина И. Д. Новые палеоантропологические материалы из бассейна Северского Донца.— В кн.: Палеоантропологические материалы из могильников Украины. Киев, 1979, с. 22—49.

⁷ Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины.— Киев, 1967, с. 102.

⁸ Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Краниометрия.— М., 1966.— 128 с.; Бунак В. В. Соотношение длины сегментов и полная длина тела по измерениям на скелетах.— ВА, 1961, № 7, с. 41—65; Алексеев В. П. Остеометрия.— М., 1966, с. 251.

- ⁹ Плохинский Н. А. Биометрия.— М., 1970.— 367 с.
- ¹⁰ Козинцев А. Г. Статистические данные к проблеме происхождения краниологического типа айнов.— В кн.: Расогенетические процессы в этнической истории. М., 1974, с. 230—231.
- ¹¹ Анучин Д. Н. О древних искусственно деформированных черепах, найденных в пределах России.— Изв. об-ва люб. ест., антр. и этн. СПб., 1887, т. 49, вып. 4, с. 7—12.
- ¹² Жиров Е. В. Об искусственной деформации головы.— КСИИМК, 1940, вып. 8, с. 82—85; Жиров Е. В. Разновидности брахикефалии.— Там же, вып. 10, с. 68.
- ¹³ Imbelloni J. Die Arten der künstlich Schadeldeformation.— Anthropos, 1930, t. 25, N 5/6, S. 801—830.
- ¹⁴ Алексеева Т. И., Коваленко В. Ю. Морфофункциональная характеристика посткраниального скелета азиатских эскимосов.— В кн.: Палеоантропология Сибири. М., 1980, с. 106—130.
- ¹⁵ Гохман И. И. Указ. соч., с. 168—169, табл. 32; Сурнина Т. С. Палеоантропологические материалы из Вольненского неолитического могильника.— ТИЭ, нов. сер., 1961, т. 71, с. 3—25.
- ¹⁶ Найнис И. В. Идентификация личности по проксимальным костям конечностей.— Вильнюс, 1972.— 158 с.
- ¹⁷ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья.— М., 1975, с. 17—18, табл. 6.
- ¹⁸ Шевченко А. В. Антропологическая характеристика населения черкаскульской культуры и вопросы его расогенеза.— В кн.: Современные проблемы и новые методы в антропологии. Л., 1980, с. 164—166.
- ¹⁹ Сурнина Т. С. Палеоантропологические материалы из Александровского энеолитического могильника, с. 148—151.
- ²⁰ Потехина И. Д. О носителях культуры Средней Стогнии по антропологическим данным.— СА, 1983, № 1, с. 144—154.
- ²¹ Гохман И. И. Указ. соч., с. 184.
- ²² Фирштейн Б. В. Антропологическая характеристика населения Нижнего Поволжья в эпоху бронзы.— В кн.: Памятники эпохи бронзы европейской части СССР. Киев, 1967, с. 117—118.
- ²³ Круц С. И. Население территории Украины эпохи меди — бронзы.— Киев, 1972, с. 88—91.
- ²⁴ Шевченко А. В. Палеоантропология Северо-Западного Прикаспия в эпоху бронзы: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1980, с. 23.
- ²⁵ Фирштейн Б. В. Материалы к антропологии населения эпохи бронзы Нижнего Подонья.— В кн.: Проблемы этнической антропологии и морфологии человека. Л., 1974, с. 100, табл. 2.
- ²⁶ Гохман И. И. Указ. соч., с. 131, 168—169.
- ²⁷ Шевченко А. В. Палеоантропология Северо-Западного Прикаспия..., с. 23.
- ²⁸ Фирштейн Б. В. Материалы к антропологии населения..., с. 102.
- ²⁹ Круц С. И. Указ. соч., с. 146—149.
- ³⁰ Фирштейн Б. В. Антропологическая характеристика населения..., с. 117—118.
- ³¹ Акимова М. С. Палеоантропологические материалы из Балановского могильника.— В кн.: Бадер О. Н. Балановский могильник. М., 1963, с. 326—329.
- ³² Денисова Р. Я. Антропология древних балтов.— Рига, 1975, с. 208—219.
- ³³ Гохман И. И. Указ. соч., с. 131.
- ³⁴ Фирштейн Б. В. Материалы к антропологии населения..., с. 102, табл. 3.
- ³⁵ Гинзбург В. В. Этногенетические связи древнего населения Сталинградского Заволжья (по антропологическим материалам Калиновского могильника).— В кн.: Древности Нижнего Поволжья. М., 1959, (МИА, № 60), с. 524.
- ³⁶ Шевченко А. В. Палеоантропология Северо-Западного Прикаспия..., с. 23.
- ³⁷ Гинзбург В. В. Антропологические материалы из раскопок на р. Маньч.— В кн.: Сборник музея антропологии и этнографии. М.; Л., 1949, т. 10, с. 285—292.
- ³⁸ Тот Т. А., Фирштейн Б. В. Антропологические данные о великом переселении народов.— Л., 1970, с. 103.
- ³⁹ Дебец Г. Ф. Палеоантропология СССР.— ТИЭ, нов. сер., М.; Л., 1948, т. 14, с. 83—85; Герасимов М. М. Восстановление лица по черепу, с. 522—529; Герасимова М. М., Лебединская Г. В. Абашевский человек.— В кн.: Пепкинский курган: Тр. Марийской археол. экспедиции. Йошкар-Ола, 1966, т. 3, с. 38.
- ⁴⁰ Дебец Г. Ф. Палеоантропологические материалы из погребений срубной культуры Среднего Заволжья.— МИА, 1954, № 42, с. 494—497; Герасимова М. М. Черепа из погребений срубной культуры в Среднем Поволжье.— КСИИМК, 1958, № 71, с. 72—77.
- ⁴¹ Фирштейн Б. В. Антропологическая характеристика населения..., с. 122—131.
- ⁴² Круц С. И. Антропологические особенности населения срубной культуры территории Украины.— В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976, с. 222—232.